

Een sociaal-ecologisch pact voor een economische transformatie

Sacha Dierckx

België, anno 2050. Marie en Saïd worden wakker in hun appartement in de stad Brussel met zicht op de volledig opengelegde rivier de Zenne. Het is een warme zomerdag, nu de aarde met 1,5°C is opgewarmd sinds het pre-industrieel tijdperk. Maar de hitte is draaglijk dankzij de aanplanting van tienduizenden stadsbomen, de ontharding, de vele groendaken, en de waterelementen in de stad.

Na het ontbijt fietst Marie samen met haar zoontje Emil in het volledig auto-vrije centrum naar het stadsschooltje. De fijnstofmeter geeft een waarde van 3µg/m³ PM_{2,5} aan en de NO₂-meter een waarde van 22µg/m³. België zit ondertussen al jaren onder de advieswaarden van de Wereldgezondheidsorganisatie.

Voor ze gaat werken, doet Marie nog een ochtendloop in één van de relatief nieuwe stadsparken. Daarna neemt ze volledig gratis de elektrische MIVB-bus naar het werk. Ze werkt voor de bank Belfius. Met de goedkeuring van het Sociaal-Ecologisch Pact in 2020 besliste de regering om Belfius te behouden als 100% publieke bank. Sindsdien werd de bank een voorloper op het vlak van de financiering van de klimaatomslag.

Rond 15u gaat Marie naar huis — de 20-urige werkweek werd in 2049 ook nationale wet nadat die eerder al in tal van sectorale cao's was vastgelegd. Het is woensdagavond, dus ze moet vanavond wel nog naar de Raad van Bestuur. Om de klimaattransitie te verzekeren, werd in het Sociaal-Ecologisch Pact beslist om bedrijven te democratiseren, zodat niet meer de aandeelhouders, maar werknemers, burgers en andere belangengroepen de beslissingen nemen. Sindsdien is ook de diversiteit van de raden van bestuur sterk toegenomen.

Saïd werkt bij het stedelijk energiebedrijf BXL Renouvelle. Windmolens en zonneparken leveren net als in de rest van België goedkope energie, en op dagen met minder wind en zon halen de Belgen hun energie uit het aangelegde Europese distributienetwerk, of uit de in vele wijken geïnstalleerde Belgian Battery — voortgebracht door het succesvolle Belgische publieke R&D-programma Transition Targets. Die dag bereidt Saïd zijn presentatie voor die hij de volgende dag moet geven in Moskou —gemakkelijk bereikbaar met de hogesnelheidstrein of de nachttrein op het pan-Europese treinnetwerk— over de recentste ontwikkelingen op het vlak van de materialenefficiëntie en hergebruik van zonnepanelen.

Onderweg naar huis stopt hij bij de coöperatieve supermarkt in de buurt —plasticvrij zoals bijna alle supermarkten— waar hij gezonde en grotendeels lokale voeding koopt. De Belgische biologische landbouw is wereldvermaard voor de hoge opbrengst per hectare, ook dankzij Transition Targets. Af en toe eet het gezin een burger kweekvlees, een succesverhaal gerealiseerd door een samenwerking van Europese universiteiten in het kader van het Europese R&D-programma Horizon 2030. Saïd gaat ook nog langs bij de Brusselse Fix Hub, gecreëerd om de circulaire economie te stimuleren. Daar laat hij de gescheurde jeans van Emil tegen een zeer lage prijs herstellen, en installeert hij zelf een nieuwe microfoonmodule in zijn volledig circulaire en modulaire smartphone.

Samen met Emil neemt Saïd 's avonds een duik in de Zenne, nu de waterkwaliteit zo verbeterd is. Hij mijmert over hoe het leven erop vooruitgegaan is tegenover toen hij zelf zo oud was als Emil. Daklozen zijn er niet meer in Brussel dankzij een succesvol "Housing First" programma. De wooncrisis in België is opgelost door de bouw van twee miljoen nieuwe publieke woningen in de steden en de dorpscentra. Een succesvol wijk-per-wijk renovatieprogramma heeft ervoor gezorgd dat het energieverbruik sterk gedaald is, net als de energiefactuur. Ook de armoede is in België sterk gedaald dankzij — naast het huisvestings- en renovatieprogramma— een sterker sociaal

vangnet en het Groene Jobs Plan. De rijken hebben daarvoor wel een serieuze inspanning moeten leveren, maar de goed werkende vermogensbelasting is zeer populair, en geen enkele politicus/a durft die nog in vraag te stellen.

Ook wereldwijd is er serieuze vooruitgang geboekt in de strijd tegen de armoede. Doordat landen overal ter wereld samen de klimaatontwrichting tegengingen, is er een sfeer van internationale solidariteit ontstaan. Het VN-klimaatfonds en de wereldwijde strijd tegen belastingontwijking en -ontduiking hebben nieuwe middelen gemobiliseerd voor investeringen in ontwikkelingslanden. Die investeringen hebben niet enkel geholpen om de klimaatontwrichting tegen te gaan, en zich aan te passen aan de bestaande klimaatopwarming, maar hebben ook degelijke jobs en een economische dynamiek gecreëerd in vele landen. De klimaatmigranten worden opgevangen volgens een internationaal afgesproken verdeelsleutel, waarbij de rijkste landen de meeste inspanningen dragen.

Een paradijs is de Aarde niet. De klimaatontwrichting heeft schade aangericht, er zijn nog altijd internationale conflicten, en de dagdagelijkse beslommeringen kunnen nog altijd zwaar doorwegen. Maar dankzij de Europese Green New Deal en het internationale Climate Emergency Plan, het VN-akkoord dat in 2025 onder leiding van de nieuwe Amerikaanse presidente Alexandria-Ocasio Cortez werd goedgekeurd, bleef de grootste klimaatchaos uit.

België werd met het Sociaal-Ecologisch Pact van 2020 een voorloper én voorbeeld op het vlak van klimaatbeleid, en bood zo inspiratie aan landen overal ter wereld. Mensen als Marie en Saïd leverden een sterke bijdrage daaraan, maar plukten ook de vruchten van het betere leven. En vooral: de toekomst van Emil en zijn toekomstige kinderen en kleinkinderen was verzekerd.

Een sociaal-ecologisch pact als ontbrekend verhaal

“I want you to panic. I want you to feel the fear I feel every day.”
Greta Thunberg zorgde op de jaarlijkse elitebijeenkomst van het Wereld Economisch Forum (WEF) in Davos in januari 2019 voor de minder vrolijke noot. Op zich is dat niet onredelijk. Het scenario van de klimaatnachtmerrie is ondertussen wel vrij goed gekend.

Of niet? In zijn essay voor New York Magazine, later herwerkt tot een boek, begint journalist David Wallace-Wells met een niet zo geruststellende belofte: *“It is, I promise, worse than you think.”*¹ In verschillende delen schetst hij vervolgens de mogelijke catastrofale gevolgen van een oncontroleerbare klimaatverhitting: hittedood, voedseltekorten, klimaatziektes en -plagen, verstikkende lucht, eindeloze oorlogen, de instorting van de economie, giftige oceanen. De kost van niks doen ligt – vooral voor de meest kwetsbare groepen in onze samenleving – vele malen hoger dan de kost van actie ondernemen om de klimaatontwrichting te bestrijden. Dat geldt zeker op mondiaal niveau, maar ook voor België.

Want ook België is kwetsbaar voor de gevolgen van de klimaatontwrichting.² In het scenario waarin we naar een mondiale opwarming gaan van ongeveer 3,7°C, zou het aantal tropische dagen in België volgens simulaties meer dan verdrievoudigen. De periodes met extreme regenval in de winter en zware onweersbuien zouden toenemen in aantal en intensiteit, met meer overstromingen tot gevolg. In Europa is België na Nederland het meest kwetsbaar voor overstromingen als gevolg van een stijgende zeespiegel,³ en Brugge zou binnen een aantal decennia bij ongewijzigd beleid een kuststad kunnen worden, met delen van het huidige West-Vlaanderen onder water. Ook al wordt onze regio op vlak van voedselproductie minder getroffen dan andere regio's, door het meer extreme weer zal de variabiliteit van onze landbouwproductie sterk toenemen. En dan hebben we het nog

niet over gewassen waarvoor we afhankelijk zijn van landbouw in meer kwetsbare gebieden, zoals koffie en avocado's.

De vrees voor een dystopie is alom aanwezig. We moeten maar naar Hollywood kijken om dat te zien: van *The Day After Tomorrow* over *Snowpiercer* tot *The Handmaid's Tale*, de toekomst lijkt enkel te bestaan uit grote ecologische rampen, gigantische ongelijkheid, wrede conflicten en autoritaire regimes. Mensen en bewegingen die zich inzetten voor een betere wereld, worden vandaag ook vaak op zijn best weggezet als naïef, op zijn slechtst aangevallen met haatberichten of criminalisering.

Maar het hoeft natuurlijk niet zo te zijn. De wereld is maakbaar. Dat hebben we in het verleden bewezen, van het algemeen enkelvoudig stemrecht tot de afschaffing van kinderarbeid en slavernij, van de opbouw van de sociale welvaartsstaat tot de wettelijke man-vrouw gelijkheid. In de Britse krant *The Guardian* hield auteur Sandra Newman daarom een pleidooi voor utopisch denken: *“There’s nothing shameful, childish or unrealistic in wanting a better world. We must leave behind the superstition that every attempt to solve our problems ends in Orwellian dystopia. History teaches us that good intentions are not a predictor of failure; in fact, without them, little of worth has ever been achieved. We must give ourselves permission to devise utopian schemes, and to act pragmatically to make them reality. If we are to do better, we must free ourselves to try.”*⁴

Of zoals de Britse ex-Labourvoorzitter Ed Miliband over de klimaatontwrichting schrijft: het is tijd om het over de droom te hebben in plaats van enkel over de nachtmerrie.⁵ De toekomst hoeft niet dystopisch te zijn. Een progressieve toekomstvisie, waarin de klimaatontwrichting aangepakt wordt samen met andere uitdagingen zoals de strijd tegen armoede en ongelijkheid, tegen ondemocratische structuren en tegen economische onzekerheid, biedt de mogelijkheid om mensen te enthousiasmeren,

en om een verhaal te schetsen waar verschillende bewegingen zich achter kunnen scharen.

Dat is precies wat gebeurde in de Verenigde Staten met de *Green New Deal* (GND) van het jonge parlementslid Alexandria Ocasio-Cortez, of kortweg AOC.⁶ Het is de “*Yes, we can*” van Barack Obama, maar dan mét inhoud. De *Green New Deal* verwijst naar de *New Deal* van Franklin Delano Roosevelt, president van de VS van 1933 tot zijn dood in 1945. Dankzij groot-schalige overheidsprogramma’s transformeerde de economie, steeg de levensstandaard van de modale Amerikaan, ontstond een systeem van sociale zekerheid, en werden arbeidsrechten uitgebreid.

De GND kent verschillende gelijkenissen met de oorspronkelijke *New Deal*. Net als in de jaren 1930 zitten we vandaag in een crisis-situatie: toen de Grote Depressie, vandaag de klimaatcrisis. Met de *New Deal* werden veel publieke en private middelen gemobiliseerd om de economie te transformeren met een belangrijke rol voor de overheid, wat ook bij de GND het geval zal zijn. En nog meer dan bij de oorspronkelijke *New Deal* staat rechtvaardigheid centraal, in dit geval klimaatrechtvaardigheid, zodat de werkende klasse en achtergestelde gemeenschappen erop vooruitgaan.

De GND creëert zo het “ontbrekend verhaal” van de klimaat-transitie.⁷ Het is een stap weg van de dystopie, en een trede op weg naar de utopie. Zoals Ocasio-Cortez zelf zegt in een filmpje over hoe de Verenigde Staten er zouden kunnen uitzien als zo’n GND wordt goedgekeurd: een grote eerste stap is om gewoon onze ogen te sluiten en het ons in te beelden.

België kende dan wel geen *New Deal* zoals in de VS, maar het Sociaal Pact uit 1944 is wel een soort tegenhanger. Daarin vroegen werknemers- en werkgeversvertegenwoordigers tijdens een crisissituatie —de Tweede Wereldoorlog— aan de Belgische

regering om na de oorlog een reeks noodmaatregelen te nemen die de weg zouden vrijmaken naar voortdurende sociale vooruitgang die zou voortvloeien “uit de economische bloei van een vreedzame wereld en een eerlijke verdeling van de inkomsten uit de groeiende productie”. Het Sociaal Pact zou het echte begin betekenen van de opbouw van de sociale welvaartsstaat in België.⁸

Het is hoog tijd voor een Belgische opvolger van het Sociaal Pact: een Sociaal-Ecologisch Pact dat de nodige middelen mobiliseert voor de opbouw van een ecologische welvaartsstaat en dat klimaatrechtvaardigheid centraal stelt.⁹

Hoe ziet die droom eruit?

Wat zijn de doelstellingen van zo'n Sociaal-Ecologisch Pact dat de opbouw van een ecologische welvaartsstaat moet verzekeren? De centrale doelstelling is een eerlijke transitie, een diepe reorganisatie en transformatie van onze economie, waarbij we de hardware op een manier ontwerpen die democratie, duurzaamheid en gelijkheid impliceert.

Ten eerste moet er uiteraard een snelle en grondige decarbonisatie —het aanpassen van activiteiten zodat ze geen broeikasgassen meer uitstoten— van onze hele economie plaatsvinden. België moet (net als andere westerse landen) zo snel mogelijk naar nuluitstoot gaan, en de ambitie moet veel hoger dan vandaag.

Volgens de Europese doelstellingen moet België de CO₂-uitstoot tegen 2030 met 35% verminderen tegenover 2005,¹⁰ een doelstelling die België op dit moment trouwens helemaal niet zal halen.¹¹ Die ambitie is gebaseerd op de Europese belofte¹² in het Klimaatakkoord van Parijs om de CO₂-uitstoot tegen 2030 met 40% terug te dringen tegenover 1990. Zoals onder meer het *Inter-Governmental Panel on Climate Change* (IPCC) aangeeft, zijn de beloftes in dat akkoord echter totaal onvoldoende om de klimaatopwarming zelfs maar onder de 2°C te houden.¹³

Een Sociaal-Ecologisch Pact betekent dan ook dat België erop moet mikken om ten laatste in 2040, en liefst vroeger, een netto nuluitstoot te realiseren. Tegen 2030, een eerste grote mijlpaal, moet dan al een reductie van 65-75% verwezenlijkt zijn. Die doeleinden zijn iets ambitieuzer dan wat het Europees Parlement voorstelt,¹⁴ maar liggen in lijn met wat volgens het IPCC nodig is om de klimaatopwarming onder de 1,5°C te houden, en met wat volgens ngo's noodzakelijk is, én rechtvaardig in internationaal en historisch opzicht.¹⁵

Zo'n doelstelling van nuluitstoot ten laatste in 2040 en 65-75% reductie van de CO₂-uitstoot in 2030 tegenover 2005 houdt in dat er in alle sectoren werk gemaakt moet worden van een snelle decarbonisatie, in de eerste plaats de grote uitstoters: de industrie, de energiesector, de transportsector, de verwarming en de landbouw.

Naast op decarbonisatie moet er ten tweede ook ingezet worden op adaptatie. Zelfs al bereiken we de hierboven geschetste doelstellingen, we moeten ons ook aanpassen aan de klimaatopwarming die op dit moment al heeft plaatsgevonden, en de extra opwarming die er nog zal komen. Dat impliceert dat we moeten kijken hoe we de gevolgen van droogte, hittegolven, de zeespiegelstijgingen, overstromingen en extreem weer kunnen opvangen op een rechtvaardige manier.

Van een groot waterplan over het tegengaan van hitte-eilanden in steden en dorpskernen tot het beschermen van de kust tegen de zeespiegelstijging, adaptatie vergt heel wat planning. Daarbij moet er extra aandacht gaan naar kwetsbare gemeenschappen en lagere inkomens die niet de (financiële) mogelijkheden hebben om zich te beschermen tegen de gevolgen van de klimaatopwarming.

Ten derde moet een Sociaal-Ecologisch Pact voor meer economi-

sche zekerheid voor iedereen zorgen, doordat de baten en kosten van de transitie eerlijk verdeeld worden. Zoals Caro Bridts, ervaringsdeskundige in de armoede, zegt: klimaatrechtvaardigheid “betekent dat je niemand achterlaat. Ook mensen in kwetsbare situaties niet. Als we zorgen dat iedereen mee is en dat de rekening eerlijk verdeeld is, dan zijn we rechtvaardig bezig.”¹⁶

Dat betekent goede, werkbare jobs in sectoren die noodzakelijk zijn om de klimaatontwrichting tegen te gaan, zoals de hernieuwbare-energiesector of de bouwsector, of in sectoren met een lage klimaatimpact, zoals de zorgsector, onderwijs en een deel van de vrijetijdsector. Er moet daarbij extra aandacht gaan naar werknemers in CO₂-intensieve sectoren die getroffen worden door de klimaattransitie.

Meer economische zekerheid betekent ook het terugdringen van de ongelijkheid en de armoede. Dat kan door in te zetten op de inkomstzijde, met naast werkbare jobs ook een sterkere sociale zekerheid. Zoals Philip Alston, de Speciale Rapporteur van de Verenigde Naties voor extreme armoede en mensenrechten, zei bij de voorstelling van zijn rapport in juni 2019: “Een robuust sociaal vangnet zal het beste antwoord zijn op de onafwendbare schade die de klimaatverandering met zich zal meebrengen.”¹⁷ Daarnaast kunnen de uitgaven van mensen met een lager inkomen verlaagd worden, door in te zetten op meer publieke en betaalbare huisvesting, door degelijk en goedkoop openbaar vervoer, en door een eerlijke verdeling van de kosten van de energietransitie.

Tot slot betekent meer economische zekerheid ook investeren in openbare diensten: van degelijk en goedkoop openbaar vervoer tot betaalbare nutsvoorzieningen zoals energie en water, van kwaliteitsvolle en betaalbare gezondheidszorg en ouderenzorg tot onderwijs van de kleuterklas tot en met de universiteit.

Een Sociaal-Ecologisch Pact moet ook zorgen dat de volksge-

zondheid verbetert. Dat kan door de luchtkwaliteit te verbeteren door de uitstoot van fijn stof en NO_x sterk terug te dringen. Gezonde voeding moet betaalbaar en toegankelijk zijn voor iedereen. Veilige voet- en fietspaden laten toe dat mensen meer bewegen zonder angstig te moeten zijn voor de verkeersonveiligheid. Daarnaast kan meer natuur zorgen voor een betere mentale gezondheid. En ook goede, werkbare jobs en een sterk sociaal vangnet zijn goed voor zowel de fysieke als de mentale gezondheid. Dit alles moet, samen met de hierboven geschetste openbare diensten, leiden tot meer levenskwaliteit en welzijn. Ook het omzetten van productiviteitswinst in arbeidsduurvermindering in plaats van in hogere inkomens kan de levenskwaliteit verbeteren.

Tot slot moet een Sociaal-Ecologisch Pact ook inzetten op meer democratie. De klimaatplannen en adaptatieplannen moet geen louter top-down aangelegenheid worden, maar vergen inspraak van allerlei betrokkenen en belangengroepen. Werknemers in CO₂-intensieve sectoren moeten zelf plannen kunnen opstellen samen met vakbonden en onderzoeksinstellingen om te kijken in welke sectoren van de toekomst zij hun vaardigheden en capaciteiten ten volle kunnen benutten. En overheden, burgers en werknemers moeten meer controle krijgen over onze economie om een tegengewicht te kunnen bieden voor de gevestigde belangen.

Zes omwentelingen

Om de doelstellingen van het Sociaal-Ecologisch Pact te bereiken, moet ons sociaaleconomisch systeem een fundamentele transformatie ondergaan. Daar zijn officiële rapporten en een groot deel van de klimaatwetenschappers het over eens. Het IPCC schrijft in zijn laatste rapport: *“Limiting global warming to 1.5°C would require rapid, far-reaching and unprecedented changes in all aspects of society.”* In een bekende paper over *‘Hothouse Earth’* klinkt het als volgt: *“Incremental linear changes to the present socioeconomic system are not enough to stabilize the Earth System. Widespread, rapid, and*

fundamental transformations will likely be required to reduce the risk of crossing the threshold and locking in the Hothouse Earth pathway; these include changes in behavior, technology and innovation, governance, and values."¹⁸

Sir Robert Watson, hoofd van het *Intergovernmental Science-Policy Platform on Biodiversity and Ecosystem Services* (IPBES), zei bij de voorstelling van het laatste IPBES-rapport: "*Through 'transformative change', nature can still be conserved, restored and used sustainably — this is also key to meeting most other global goals. By transformative change, we mean a fundamental, system-wide reorganization across technological, economic and social factors, including paradigms, goals and values.*" De bekende klimaatwetenschapper Kevin Anderson (Tyndall Institute for Climate Change Research) ten slotte verwoordt het zo: "*After two decades of bluff and lies, the remaining 2°C budget demands revolutionary change to the political and economic hegemony.*"¹⁹

Wetenschappers zitten daarmee op dezelfde lijn als activisten. Zoals Greta Thunberg zei op de klimaatop in Polen in 2018: "*If solutions within the system are so impossible to find, then maybe we should change the system itself.*" Of in de bekende slogan van de klimaatbeweging: "*System change, not climate change.*"

Die sociaaleconomische transformatie vergt grote omwentelingen in ons maatschappelijk bestel. Uit de hoofdstukken in dit boek, die bekijken hoe een sociaal rechtvaardig klimaatbeleid eruitziet in verschillende sectoren en vanuit verschillende aspecten, kunnen we zes omwentelingen distilleren.

Van privaat naar publiek

Een eerste omwenteling is die van privaat naar publiek. Dat betoogt ook de bekende Amerikaanse linguïst Noam Chomsky. In een interview met de Britse hiphopper Lowkey — waarmee Lowkey zijn album *Soundtrack to the Struggle 2* (2019) begint—

legt Chomsky haarfijn uit waarom de winstgerichte private sector niet in staat is om de klimaatcrisis aan te pakken:

“Really existing capitalism is what we can see described in the press day after day. We read that the major banks like JP Morgan Chase are increasing their investment in fossil fuels, including the most dangerous like Canadian tar sands. And all of this is quite understandable on the assumption that the structure of our institutions is geared to maximizing short-term profit and power without regard of what might happen to the world in another twenty or thirty years. But that’s called capitalism. But we can’t survive that. (...) You have to put yourself in the position of, say, Jamie Dimon, the CEO of the biggest bank, JP Morgan Chase. As CEO he has rationally two choices. One choice is to do exactly what he’s doing: direct investments to the most profitable outcome, that happens to be the most dangerous fossil fuels. Do that, or the other alternative he has is to resign and be replaced by somebody else who’ll do the same thing. But this is an institutional problem, not an individual one.”

De private sector kan de klimaatontwrichting niet alleen oplossen. Dat is precies één van de redenen dat het zover is kunnen komen. De periode waarin de invloed van de menselijke productie en consumptie op het klimaat bekend werd, vanaf de jaren 1980, ging samen met de overwinning van het vrijemarktfetisjisme en de versterking van de invloed van het bedrijfsleven op politieke beslissingen. De overheid mocht niet te veel regels opleggen aan het bedrijfsleven, en de publieke investeringen werden gedece-meerd door besparingen en het dogma dat een kleinere staat beter zou zijn voor de economie.

Maar rekenen op “de markt” om de klimaatontwrichting tegen te gaan, is als wachten op Godot. Zolang het winstgevend is om productie te baseren op fossiele brandstoffen, zal dat gebeuren, of dat nu in de industrie-, de energie-, de landbouw- of de transportsector is. Bovendien leidt de focus op de vrije markt tot de

uitsluiting en uitbuiting van kwetsbare groepen, zoals Shivant Jhagroe in zijn bijdrage aan dit boek argumenteert.

In plaats van een blind geloof in de private sector, hebben we een sterke overheid nodig. Die sterke overheid moet met een planmatige aanpak de klimaatcrisis aanpakken. Vijfjarenplannen kunnen helpen om per sector te bekijken met hoeveel de CO₂-uitstoot kan worden gereduceerd. Dat is het meest duidelijk in de energietransitie, die Pieter Verbeek en Sara Van Dyck in hun hoofdstuk in dit boek beschrijven. Ook in de ruimtelijke ordening is er veel meer (en betere) planning nodig. Verdichting en kernversterking zijn daarbij absoluut noodzakelijk, zoals Julie Mabilde in en Kris Peeters in hun bijdragen aan dit boek aangeven.

Diverse hoofdstukken in dit boek stellen ook dat grootschalige overheidsinvesteringen onontbeerlijk zijn om de klimaatontwrichting tegen te gaan. Economen als Paul De Grauwe benadrukken al langer dat de overheid veel meer moet investeren, zeker in het huidige klimaat waarin ze kan lenen tegen lage rentevoeten. Verschillende academici roepen zelfs op tot een “oorlogsmobilisatie”, vergelijkbaar met de mobilisatie van middelen tijdens de Tweede Wereldoorlog, om de klimaatontwrichting tegen te gaan.²⁰ Sommige voorstanders van een GND spreken van een verhoging van de publieke klimaatinvesteringen tot 5% van het bbp.²¹

Zoals Kris Bachus in zijn bijdrage aan dit boek aangeeft, kunnen groene belastingen een rol spelen om CO₂-intensieve productie en consumptie te ontmoedigen, en kan dat bovendien op een sociaal rechtvaardige manier. Maar zelfs een hoge CO₂-taks is op zich niet afdoende om de klimaatdoelstellingen te behalen.²² Daarom behoort ook bindende regulering, aanbevolen door Tomas Wyns in zijn hoofdstuk over de industriesector, tot de instrumenten die in de vijfjarenplannen kunnen gebruikt worden.

Democratisch gestuurde openbare ondernemingen zijn ook noodzakelijk. In zijn hoofdstuk over energiedemocratie schrijft Dries Goedertier dat stedelijke en nationale overheidsbedrijven een belangrijke rol kunnen spelen in de energietransitie. Ook onze ondernemingen die instaan voor het openbaar vervoer zoals De Lijn en de NMBS hebben een belangrijke taak, en moeten daarvoor de nodige middelen krijgen, maar er is ook meer inspraak van reizigers en werknemers nodig.

Ons falend huisvestingsmodel gebaseerd op de aanmoediging van privaat eigendom, moeten we vervangen door een systeem met veel meer publieke huisvesting en publiek grondbezit. Een plan voor meer sociale woningen kan een win-win-win zijn: op vlak van ruimtelijke ordening, op vlak van energiezuinige woningen, en op vlak van betaalbare huisvesting. Het is dan ook niet toevallig dat diverse auteurs in dit boek meer sociale woningen naar voren schuiven als belangrijk beleidsinstrument: Josefine Vanhille, Tim Goedemé en Gerlinde Verbist in hun bijdrage over ongelijkheid, Michel Debruyne in zijn bijdrage over klimaatarmoede, en Julie Mabilde in haar bijdrage over het woonlandschap. Verder kan meer publiek grondbezit naast het betaalbaar houden van woningen ook helpen om ecologische landbouw te faciliteren en aan te moedigen, of om een afdoende betonstop en herbebossing mogelijk te maken.

Tot slot moet de overheid investeren in onderzoek en ontwikkeling (O&O) om innovaties mogelijk te maken die misschien onvoldoende winstgevend zijn voor de private sector, maar die wel maatschappelijke winst opleveren (zie de bijdrage van Tomas Wyns over een klimaatneutrale industrie).

Om die grootschalige investeringen in onder meer energievoorziening, openbaar vervoer, publieke huisvesting en innovatie te bekostigen, hebben we een ander macro-economisch beleid nodig. Een begrotingstekort en eventuele toename van de over-

heidsschuld is helemaal niet problematisch als het gebruikt wordt voor publieke investeringen. Maar daarnaast, zoals Yelter Bollen en Frank Vanaerschot in hun bijdrage aan dit boek uiteenzetten, kunnen we ook andere instrumenten hanteren. Zo kan het monetair beleid de klimaattransitie faciliteren, zoals ideeën rond ‘green QE’ aangeven, en hebben we publieke banken nodig die de klimaatinvesteringen van de verschillende overheden en private spelers financieren met leningen met een lange looptijd en lage rentevoeten. Daarvoor bestaan er vandaag al instellingen zoals de publieke bank Belfius, of de Europese Investeringsbank (EIB). Het komt erop aan om hun mandaat zo vorm te geven dat ze volop inzetten op de klimaattransitie.

Van individueel naar collectief

Een tweede noodzakelijk omwenteling is die van individueel naar collectief, of zoals Mathew Lawrence van de Britse denktank *Common Wealth* stelt: van private accumulatie naar gedeelde publieke voorspoed. In plaats van een inefficiënt mobiliteitssysteem gebaseerd op individueel autobezit, moeten we naar een systeem gebaseerd op zachte mobiliteit (wandelen en fietsen) en collectieve mobiliteit (in de eerste plaats openbaar vervoer), zoals Kris Peeters in zijn bijdrage aan dit boek stelt. Dat kan ook ruimte creëren voor de extra bomen die niet alleen een rol kunnen spelen in de bestrijding van de klimaatontwrichting, maar ook belangrijk zijn om steden en dorpskernen via afkoeling leefbaarder te houden tijdens hittegolven.

Meer coöperatieve woonvormen kunnen niet alleen de betaalbaarheid van wonen verbeteren, maar ook leiden tot meer gedeelde consumptiegoederen, een betere ruimtelijke ordening en minder inname van kostbare ruimte, zoals Julie Mabilde in haar hoofdstuk beschrijft. Datzelfde hoofdstuk beschrijft hoe we van een aanpak van individuele premies, subsidies en fiscale kortingen voor isolatie en renovatie —ontoereikend en met de gekende mattheuseffecten tot gevolg— moeten evolueren naar

een aanpak waarbij renovaties collectief wijk per wijk worden gepland — waarbij we tegelijkertijd ook kunnen verdichten. In de gemeente Elsene bekeken studenten welke daken het meest geschikt zijn voor zonnepanelen, welke voor groendaken, en welke voor de recuperatie van regenwater.²³ Zo'n collectieve aanpak is efficiënter, effectiever en goedkoper dan een individuele aanpak.

Van plutocratisch naar democratisch

Een derde omwenteling die we moeten maken is die van plutocratisch naar democratisch. Zoals Maïka De Keyzer en Tim Soens aantonen in hun bijdrage aan dit boek, resulteert een ongelijke eigendomsverdeling historisch gezien in een gebrek aan preventie van ecologische rampen, en in vergrote kwetsbaarheid voor zwakkere groepen in de samenleving. Zij argumenteren dat een inclusieve vorm van zeggenschap met inspraak voor iedereen die kwetsbaarheid in sterke mate kan verminderen.

Ook vandaag zien we dat een plutocratische eigendomsstructuur ertoe leidt dat er onvoldoende maatregelen worden genomen om de klimaatontwrichting tegen te gaan. Terwijl 85% van de Belgen de klimaatverandering als een probleem beschouwt dat dringend aangepakt moet worden,²⁴ slagen de gevestigde belangen van de fossielebrandstoffenindustrie en andere sectoren die veel broeikasgassen uitstoten erin om een doortastend klimaatbeleid tegen te houden. Keer op keer blijkt dat de lobbyactiviteiten van het georganiseerde bedrijfsleven de doorslag geven, van Antwerpen tot in Washington D.C.²⁵ In september 2019 lekte een memo van de Europese bedrijfslobby BusinessEurope uit waarin stond hoe ze een verhoging van de Europese klimaatdoelstelling van 40% CO₂-reductie zouden proberen te vermijden.²⁶ Ook het Verbond van Belgische Ondernemingen (VBO) pleitte in juni 2019 nog tegen een verhoging van de Belgische klimaatdoelstellingen, en dus de facto voor een klimaatopwarming van meer dan 2°C.²⁷

Deelbelangen geven ook vaak de doorslag. De auto-industrie

lobbyt al meer dan een decennium, vaak succesvol en via haar invloed op de Duitse regering, tegen hogere CO₂-uitstootnormen. In de luchtvaart krijgen luchtvaartmaatschappijen allerlei fiscale voordelen, en worden luchthavens sterk gesubsidieerd door overheden. Het Europese ETS-systeem kende jarenlang veel te veel gratis uitstootrechten toe, waarbij sommige grote vervuilers dan ook nog eens van de nationale of regionale overheid een deel van de inkomsten uit het ETS-systeem in de schoot geworpen krijgen. De landbouwlobby slaagt erin om maatregelen tegen te houden die de intensieve veehouderij in het gevaar zouden kunnen brengen.

Bovendien is er ook een heel netwerk van denktanks, gefinancierd door vermogende families en bedrijven met belangen in de fossiele brandstoffen, die de pseudowetenschap van de klimaatontkenning verspreiden over de hele wereld. Het geval van de gebroeders Koch, met belangen in de olie-, gas- en steenkoolindustrie is waarschijnlijk het bekendste voorbeeld. Apache ontrafelde onlangs nog hoe dat netwerk van klimaatontkenners gefinancierd door big business ook tot in België is geraakt.²⁸

Het is hoogstnoodzakelijk dat we de invloed van die bedrijfsbelangen op de politiek en economie verminderen. In plaats van een plutocratie —of een pollutocratie, zoals de Britse journalist George Monbiot het passend noemt²⁹— moeten we naar een algemene democratisering van de economie, waarin eigenschap en zeggenschap meer verspreid zit, en waarin werknemers en burgers dus meer en grote aandeelhouders minder invloed krijgen.

Een rode draad die dit boek heen loopt, is dan ook dat we mensen meer zeggenschap moeten geven. In plaats van te rekenen op grote, private, winstgeoriënteerde bedrijven, moeten we burgers en werknemers zeggenschap geven in de energietransitie via coöperatieën en via inspraak in publieke energiebedrijven, schrijft

Dries Goedertier in zijn bijdrage. Yelter Bollen, Bert De Wel en Vanya Verschoore argumenten in hun hoofdstuk dat werknemers uit vervuilende sectoren zelf mee moeten kunnen beslissen in welke toekomstgerichte sectoren ze aan de slag kunnen gaan, en dat het sociaal overleg over de gevolgen van de transitie voor de arbeidsmarkt versterkt moet worden. Om de landbouw- en voedseltransitie vorm te geven, is zeggenschap geven aan verschillende actoren —van boeren tot consumenten— een belangrijke eerste stap. ‘Emancipatorische communicatie’, zo noemen Charlotte Prové en Maarten Crivits het in hun hoofdstuk over een rechtvaardige landbouw- en voedseltransitie.

In zijn bijdrage aan dit boek schrijft Dirk Holemans dat steden de weg wijzen, op vlak van sociaalecologische transitie én op vlak van zeggenschap. Burgers verenigen zich in steden vaak in allerlei collectieve initiatieven en experimenten, en bovendien staat het stedelijke niveau dicht genoeg bij de burger om meer burgerparticipatie mogelijk te maken.

We moeten kortom evolueren van een economie met geconcentreerd eigenaarschap naar een economie met verspreid en meer publiek en coöperatief eigendom, en van een politiek bestel waarbij de stem van de bedrijfslobby harder doorweegt naar een politiek systeem waarbij de stem van de burger de doorslag geeft.

Van ongelijk naar gelijk

Een vierde en daarbij aansluitende omwenteling is die van ongelijk naar gelijk. Zoals hierboven werd aangegeven, vertaalt economische ongelijkheid zich ook in politieke ongelijkheid, en zijn ongelijke samenlevingen veel minder in staat om ecologische problemen aan te pakken in het algemeen belang. Dat is ook logisch: aangezien vermogenden zich veel beter kunnen beschermen tegen de gevolgen van de klimaatontwrichting, zitten we helemaal niet allemaal in hetzelfde schuitje, zoals het populaire gezegde stelt. Integendeel: terwijl de rijken ook bij

klimaatchaos veilig op hun luxejacht kunnen zonnekloppen, zou de rest van de bevolking moeten proberen te overleven op een gammel vlot. De Speciale Rapporteur van de Verenigde Naties voor extreme armoede en mensenrechten Philip Alston waarschuwde in juni 2019 nog voor ‘Klimaat Apartheid’, waarbij “de rijken betalen om te ontsnappen aan oververhitting, honger en conflict, terwijl de rest van de wereld lijdend achterblijft.”³⁰ Zelfs in zakenkrant *Financial Times* kan je tegenwoordig lezen dat de klimaatverandering “een klassenkwestie” is.³¹

Meer sociaaleconomische gelijkheid is dus essentieel om een doortastend klimaatbeleid mogelijk te maken. Het vermijdt dat een kleine economische elite zo’n klimaatbeleid tegenhoudt met haar economische machtspositie en haar daaruit volgende politieke connecties. In de VS is dat het meest duidelijk: binnen de Republikeinse partij ontkennen mensen met een hoog inkomen veel vaker de gevaren van de klimaatontwrichting dan mensen met een laag inkomen.³²

Bovendien stoten de hoogste inkomens veel meer uit dan de gemiddelde burger. Dat tonen Josefine Vanhille, Tim Goedemé en Gerlinde Verbist in hun bijdrage aan dit boek aan voor België. Lien Vandamme beschrijft in haar hoofdstuk hoe dat mondiaal beschouwd ook geldt. Een recente studie argumenteert daarom dat de excessieve consumptie van de allerrijksten als een milieumisdrijf kan gekwalificeerd worden.³³ De simpele waarheid is dat we ons geen groteske ongelijkheid kunnen veroorloven als we de klimaatontwrichting willen aanpakken op een manier waarbij we de basisbehoeften vervullen van elke burger in België, Europa en daarbuiten.

Gezien de grote verantwoordelijkheid van de hogere vermogens en inkomens voor de klimaatontwrichting, is het een kwestie van elementaire rechtvaardigheid dat zij veel grotere kosten dragen voor de klimaattransitie. Dat zal leiden tot een meer gelijke

samenleving, die ook meer draagvlak kan creëren voor een doortastend klimaatbeleid, zoals Josefine Vanhille en coauteurs in hun bijdrage argumenteren. Mensen die het nu al moeilijk hebben, zijn begrijpelijkerwijze angstig dat het klimaatbeleid hen financieel zal treffen. Hen economische zekerheid geven en tegelijkertijd de klimaatontwrichting tegengaan kan alleen door het terugdringen van de inkomens- en vermogensongelijkheid.

Van meer naar beter

Een vijfde omwenteling is die van kwantitatieve groei naar levenskwaliteit. Zoals Jonas Van der Slycken in zijn bijdrage aan dit boek aangeeft, is het niet alleen zeer twijfelachtig of eeuwigdurende groei compatibel is met een leefbare planeet, maar ook nog groei nog sociaal wenselijk is. Meer en meer analisten zijn het erover eens dat we af moeten van het bbp als eenzijdige indicator van welvaart. Het probleem is dat het kapitalisme moeilijk zonder groei kan. Ook daarom zullen we de overgang van meer privaat naar meer publiek moeten maken, zoals hierboven geschetst.

Bovendien hoeft minder niet altijd slechter te betekenen. Hoe meer energie-efficiëntie, hoe minder energieopwekking nodig is. Minder auto's betekent niet alleen meer openbare ruimte en meer verkeersveiligheid, maar ook meer in de portefeuille — massa-automobiliteit is immers duur. Minder bebouwde ruimte betekent meer ruimte voor natuur en herbebossing, en biedt mogelijkheden om ons aan te passen aan de gevolgen van de klimaatverandering. Met de afbouw van de veestapel stoten we niet alleen minder broeikasgassen uit, maar kunnen we ook meer mensen voeden met een zelfde oppervlakte landbouwgrond en zo plaats maken voor meer natuur en biodiversiteit.

Een circulaire economie heeft minder grondstoffen nodig zonder dat de levensstandaard afneemt. De hersteleconomie zorgt voor verminderde consumptie-uitgaven, een kleinere afvalberg, en

minder CO₂-uitstoot. Meer gedeelde consumptiegoederen —een échte deeleconomie— leidt ook tot minder productie, zonder dat het de levenskwaliteit aantast.

Minder inzetten op economische groei en een verhoging van de inkomens kan tot slot ook ruimte creëren voor collectieve arbeidsduurvermindering, in de vorm van een kortere werkweek, meer vakantiedagen, meer sabbatmogelijkheden of een lagere pensioenleeftijd. Zo kan minder groei zeer goed samengaan met meer levenskwaliteit.

Van internationale concurrentie naar mondiale solidariteit

Tot slot, een zesde omwenteling die we moeten maken is die van internationale concurrentie naar mondiale solidariteit. De strijd tegen de klimaatontwrichting vergt sowieso een mate van solidariteit tussen landen, want élk land ter wereld moet meedoen om klimaatchaos te vermijden. Zoals Lien Vandamme in haar bijdrage aan dit boek aantoont, is er echter ook de kwestie van de ongelijke verantwoordelijkheid en de ongelijke gevolgen van de klimaatontwrichting. Het Westen, Europa in het bijzonder, kan én moet een leidende rol spelen en een voorbeeld vormen voor de rest van de wereld.

De Tweede Wereldoorlog betekende naast het Sociaal Pact in België ook het begin van de Europese economische integratie. Het Belgische Sociaal-Ecologisch Pact moet gepaard gaan met de opbouw van een Sociaal en Ecologisch Europa, en met een Europese *Green New Deal* die de Europese instellingen zo hervormt dat ze een sociale klimaattransitie faciliteren in plaats van vooral gericht te zijn op marktwerking.

Op mondiaal niveau hebben we nood aan een Nieuwe Internationale Economische Orde.³⁴ Ontwikkelingslanden hebben meer beleidsruimte nodig om zich te ontwikkelen op een sociaal rechtvaardige manier, waarbij ook zij hun klimaatdoelstellingen

halen. Dat betekent: (1) dat ze de mogelijkheid moeten hebben om een expansiever macro-economisch beleid te voeren dankzij onder meer controles op internationaal kapitaalverkeer; (2) dat handel ondergeschikt moet zijn aan sociale en ecologische doelstellingen in plaats van omgekeerd; (3) dat de internationale strijd tegen belastingontwijking ervoor moet zorgen dat ontwikkelingslanden meer publieke middelen in handen krijgen; (4) dat westerse landen moeten zorgen voor een technologieoverdracht naar ontwikkelingslanden, zeker wat betreft technologieën die noodzakelijk zijn voor de klimaattransitie. We moeten bovendien ook oog hebben voor de productieketens van westerse multinationals, zodat “ons” klimaatbeleid niet ten koste gaat van mensenrechten in het globale Zuiden. Dat reële gevaar wordt in dit boek geschetst door zowel Shivant Jhagroe als Lien Vandamme.

Verder hebben we nood aan meer klimaatfinanciering, zoals Lien Vandamme beschrijft, zodat westerse landen hun historische en hedendaagse verantwoordelijkheid voor de klimaatontwrichting opnemen. Met die klimaatfinanciering kunnen ontwikkelingslanden niet alleen hun klimaatdoelstellingen halen, maar zich ook aanpassen aan de gevolgen van de klimaatverandering, die voor hen zwaarder zullen zijn dan voor westerse landen.

Om die Nieuwe Internationale Economische Orde mogelijk te maken, zullen we nieuwe internationale instellingen nodig hebben, of de bestaande grondig moeten hervormen. De Tweede Wereldoorlog betekende de oprichting van de Verenigde Naties, de GATT als voorlopig van de Wereldhandelsorganisatie (WTO), en de zogenaamde Bretton-Woodsinstellingen, de Wereldbank en het Internationaal Monetair Fonds (IMF). Zeker bij de WTO en de Bretton-Woodsinstellingen verhindert de marktbias ten voordele van het internationale bedrijfsleven een meer sociaalecologische koers.

Tot slot moet een genereuzer migratie- en vluchtelingenbeleid

ook deel uitmaken van een internationaal rechtvaardig klimaatbeleid. Lore Van Praag schrijft in haar bijdrage aan dit boek dat we daarom rekening moeten houden met een nieuwe groep migranten, ‘*environmentally displaced persons*’, van wie de migratiededenen verstrengeld zijn met andere economische, sociale en politieke migratiemotieven. Zij moeten bescherming krijgen via regionale verdragen, internationaal ondersteund en met een bindend legaal karakter.

Een massabeweging voor een sociaal-ecologisch pact

Om samen te vatten: het is tijd om de klimaatdroom te schetsen in plaats van de klimaatnachtmerrie. Daarom hebben we in België nood aan een Sociaal-Ecologisch Pact dat de opbouw van een ecologische welvaartsstaat creëert en klimaatrechtvaardigheid centraal stelt. Het Pact moet via een economische transformatie leiden tot een diepe decarbonisatie, tot adaptatie aan de onvermijdelijke klimaatontwrichting, tot meer economische zekerheid voor iedereen, tot meer welzijn, levenskwaliteit en volksgezondheid, en tot meer democratie.

Het vooruitzicht van zo’n Sociaal-Ecologisch Pact moet de collectieve verbeelding laten werken. Het geloof in een betere toekomst kan meer mensen in beweging krijgen dan enkel de klimaatnachtmerrie alleen. Zoals Naomi Klein schrijft: “Ons gebrek aan activiteit komt misschien niet doordat we te zelfzuchtig zijn om ons zorgen te maken over een probleem dat abstract is, of ver weg lijkt; misschien zijn we juist verlamd doordat we ons zo véél zorgen maken.”³⁵ Onderzoek lijkt te bevestigen dat een gebrek aan positieve vooruitzichten verlamd werkt.³⁶

En dat mensen in beweging moeten komen, is duidelijk. In de woorden van Naomi Klein: “Alleen maatschappelijke massabewegingen kunnen ons nog redden.”³⁷ Het hoofdstuk van Natalie Eggermont in dit boek geeft dan ook aan dat verandering er niet

vanzelf komt: er zijn massabewegingen nodig die druk uitoefenen van onderop. Dat geven politici zelf soms ook toe. Angela Merkel zei afgelopen zomer: “Jonge klimaatactivisten hebben ons zeker aangezet om sneller te handelen.” Waarop Greta Thunberg reageerde: “Laten we hen allemaal nog wat meer aanzetten.” Met de klimaatmarsen en de klimaatspijbelars is in België al een sterke aanzet gegeven, maar de conservatieve krachten zijn sterk.

Wie zijn steentje wil bijdragen aan de strijd tegen de klimaatontwrichting, mag zich dan ook opmaken voor jaren van activisme. Zoals journalist Martin Lukacs schrijft in *The Guardian*: “Eco-consumentisme kan je schuldgevoel uitwissen. Maar het zijn enkel massabewegingen die de macht hebben om het traject van de klimaatcrisis te wijzigen. (...) Dus kweek maar wortels en spring op je fiets: het zal je gelukkiger en gezonder maken. Maar het is tijd om te stoppen met de obsessie over hoe groen we persoonlijk leven — en te starten met de macht van het bedrijfsleven collectief te bekampen.”³⁸

Het goede nieuws is dat dat activisme niet alleen kan leiden tot het vermijden van de nachtmerrie — de barbarij van de klimaatchaos. We kunnen er ook een droomscenario van maken, waarbij klimaatbeleid samengaat met meer sociale gelijkheid, meer levenskwaliteit, meer welzijn en meer democratie. Dit boek wil daarvoor als inspiratiebron dienen. Omdat een betere wereld mogelijk is!

Eindnoten

1. <http://nymag.com/intelligencer/2017/07/climate-change-earth-too-hot-for-humans.html>
2. P. Termonia et al. (2018), *Combining regional downscaling expertise in Belgium: CORDEX and beyond*. Brussel: Belspo.
3. <https://klimaat.vmm.be/zeespiegelstijging>
4. <https://www.theguardian.com/books/2019/may/14/black-mirror-literary-utopias-offer-the-seeds-of-better-real-life>
5. <https://www.theguardian.com/commentisfree/2019/jul/04/enough-climate-nightmare-paint-dream-inequality>

6. <https://www.congress.gov/116/bills/hres/109/BILLS-116hres109ih.pdf>
7. L. Moratis & F. Melissen (2019), 'Klimaatpakkoord ontbeert verhaal.' *De Volkskrant*, 4 juli 2019, p. 22.
8. Zie hierover ook de Denktank Minerva-publicatie *Fundamenten. Sociale zekerheid in onzekere tijden*. <https://www.denktankminerva.be/studies/fundamenten>
9. Dit is ook de term die filosoof Lieven De Caeter hanteert.
10. Het gaat over niet-ETS sectoren. https://ec.europa.eu/clima/policies/effort_en
11. https://ec.europa.eu/energy/sites/ener/files/documents/necp_factsheet_be_final.pdf
12. In jargon: de Intended Nationally Determined Contribution (INDC).
13. https://www.ipcc.ch/site/assets/uploads/sites/2/2019/05/SR15_Chapter2_Low_Res.pdf. Zie ook <https://climateactiontracker.org/countries/eu/fair-share/> & <https://www.nature.com/articles/nature18307>.
14. Het EP stelt een vermindering van 55% voor tegen 2030 (tegenover) 2005. Als dezelfde logica wordt gevolgd als voor de huidige doelstellingen, dat België ongeveer 16% meer reductie als doelstelling heeft dan het Europese gemiddelde (35% tegenover het EU-gemiddelde van 30%), dan betekent dat dat België tegen 2030 zijn CO₂-uitstoot zou moeten reduceren met iets minder dan 65% tegenover 2005.
15. Zie bijvoorbeeld <http://www.caneurope.org/publications/blogs/1740-can-europe-calls-for-an-increase-of-the-eu-s-2030-climate-target-to-at-least-65>, <https://www.carbonbrief.org/analysis-four-years-left-one-point-five-carbon-budget> & <http://www.climatefairshares.org/>.
16. <https://www.mo.be/reportage/andermans-armoede-als-cynisch-excuus-voor-eigen-gebrekkig-klimaatbeleid>
17. <https://news.un.org/en/story/2019/06/1041261>
18. W. Steffen et al. (2018), 'Trajectories of the Earth System in the Anthropocene.' *PNAS* (115:33), p. 8242-8259.
19. <http://kevinanderson.info/blog/why-carbon-prices-cant-deliver-the-2c-target/>
20. Zie bijvoorbeeld L.L. Delina (2016), *Strategies for rapid climate mitigation. Wartime mobilisation as a model for action?* London: Routledge. Of <https://www.theguardian.com/commentis-free/2019/jun/04/climate-change-world-war-iii-green-new-deal>.
21. <https://www.gndforeurope.com/10-pillars-of-the-green-new-deal-for-europe>
22. Zie bijvoorbeeld <http://nymag.com/intelligencer/2018/10/a>

- carbon-tax-cant-solve-climate-change-but-we-should-do-it.html of <https://www.taxresearch.org.uk/Blog/2019/07/06/carbon-pricing-is-not-the-most-effective-way-to-reduce-emissions/>.
23. <https://www.lalibre.be/regions/bruxelles/panneaux-solaires-terrasses-ou-potagers-urbains-ixelles-veut-exploiter-au-maximum-ses-toitures-5cf0bdb67b50a62b5ba0b09b>
 24. <https://www.klimaat.be/nl-be/klimaatverandering/belgie/perceptie-van-de-belg>
 25. R.J. Brulle (2018), 'The climate lobby: a sectoral analysis of lobbying spending on climate change in the USA, 2000 to 2016.' *Climatic Change* (149:3-4), p. 289-303.
 26. <https://www.euractiv.com/section/climate-environment/news/business-lobby-prepares-pushback-against-eu-climate-goals-update/>
 27. <https://www.vbo-feb.be/newsletters/pb-2019.06.19-terugdringen-van-co2-uitstoot-in-belgie-is-mogelijk-maar-niet-eenvoudig-te-realiseren/>
 28. <https://www.apache.be/2019/05/22/klimaatontkenners-in-vlaanderen-het-netwerk-ontrafeld/>
 29. <https://www.theguardian.com/commentisfree/2019/aug/07/fossil-fuel-lobby-pollute-politics-climate-crisis>
 30. <https://news.un.org/en/story/2019/06/1041261>
 31. <https://www.ft.com/content/7889cb6e-501f-11e9-9c76-bf4a0ce37d49>
 32. J. Bohr (2014), 'Public views on the dangers and importance of climate change: predicting climate change beliefs in the United States through income moderated by party identification.' *Climate Change* (126:1-2), p. 217-227.
 33. M.J. Lynch et al. (2019), 'Measuring the ecological impact of the wealthy: excessive consumption, ecological disorganization, green crime, and justice.' *Social Currents* (6:4), p. 377-395.
 34. Naar analogie met de Nieuwe Internationale Economische Orde die in de jaren 1970 door ontwikkelingslanden werd geëist, met onder meer een verklaring van de Algemene Vergadering van de VN in 1974.
 35. N. Klein (2014), *No time. Verander nu, voor het klimaat alles verandert*. Breda: De Geus.
 36. S. O'Neill & S. Nicholson-Cole (2009), "'Fear won't do it": promoting positive engagement with climate change through visual and iconic representations.' *Science Communication* (30:3), p. 355-379.
 37. N. Klein (2014), *No time. Verander nu, voor het klimaat alles verandert*. Breda: De Geus.

38. <https://www.theguardian.com/environment/true-north/2017/jul/17/neoliberalism-has-conned-us-into-fighting-climate-change-as-individuals>